

УДК 336.2

Сидорович О. Ю.,

кандидат економічних наук, доцент ТНЕУ

ПАРАДИГМИ ФІСКАЛЬНОЇ СОЦІОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЇ ФІНАНСОВОЇ ДУМКИ

У статті здійснено дослідження еволюції парадигм фіскальної соціології в західній науковій традиції. Проаналізовано триаду парадигм фіскальної соціології як науки, що досліджує соціальні, економічні та політичні аспекти процесів оподаткування.

Ключові слова: парадигма, податок, фіскальна соціологія, фіскальна конфліктологія.

В статье осуществлено исследование эволюции парадигм фискальной социологии в западной научной традиции. Проанализирована триада парадигм фискальной социологии как науки, исследующей социальные, экономические и политические аспекты процессов налогообложения.

Ключевые слова: парадигма, налог, фискальная социология, фискальная конфликтология.

In the article the evolution of fiscal sociology paradigm in the western scientific tradition has been investigated. The triad of paradigms of fiscal sociology as a science, that examines social, economic and political aspects of the tax, has been analyzed.

Key words: paradigm, tax, fiscal sociology, fiscal conflictology.

Постановка проблеми. Складні суспільні, економічні політичні процеси, що відбуваються в економіці сучасної України вимагають прийняття до уваги мотивів, інтересів та потреб суб'єктів оподаткування, що знаходить своє вираження у їх податковій поведінці, ґрунтуючись на особливостях соціальних відносин, впливі звичаїв і традицій, менталітету, історичних особливостей і інших неекономічних змінних, які відіграють іноді роль більшу, ніж економічні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній економічній науці, окрім окремих публікацій, на жаль, відсутні дослідження цих питань, із здійсненим акцентом на технологіях та механізмах оподаткування, проте складна система соціальних зв'язків та суспільних відносин, вплив фіскальної політики на суспільство в західній фінансовій думці впродовж більш ніж 90 років є предметом вивчення фіскальної соціології таких відомих теоретиків, як Ф. Блок, Дж. Б'юкенен, К. Віксель, Р. Голшейд, Дж.

О’Коннор, Дж. Кемпбелл, В. Парето, Г. Талок, Г. Шмольдерс, Й. Шумпетер, Д. Якобс та інші.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є окреслення парадигм фіскальної соціології, які еволюційно знайшли свій розвиток у визначеній тріаді: фіскальна антропологія, соціологія оподаткування та фіскальна психологія. Фіскальна соціологія як наука, що впродовж тривалого часу вивчається представниками західної фінансової думки, дає більш широкий погляд на економічні явища, розглядаючи вплив різного роду економічних та неекономічних чинників на явища економічного життя, та процеси оподаткування, відслідковуючи їх зворотній вплив з метою свідомого регулювання вчинків та дій платників податків відповідно до поставленої мети. Використання вказаних теоретичних напрацювань є особливо актуальним в часи суспільних трансформацій в Україні та в процесі здійснення реформ в податковій сфері держави.

Виклад основного матеріалу. Дослідження фіскальної соціології неможливо здійснювати без використання парадигмального аналізу. Парадигма виступає як міждисциплінарна матриця, стійка сукупність базових категорій, методів і цінностей, що поділяються членами світового наукового співтовариства.

Фіскальна соціологія – досить молода дисципліна. Аналіз зарубіжних джерел дозволяє стверджувати про наявність трьох парадигм, що маючи спільний об’єкт вивчення, здійснюють окреслення її теретичних меж на основі дослідження: фіскальної антропології, безпосередньо фіскальної соціології (або соціології оподаткування) та фіскальної конфліктології (напряму, що досліджує питання фіскальної психології, політекономії податкової антипатії та теорії конфліктів). Слід відмітити, що еволюційно розвиток фіскальної соціології розвивався саме в такій визначеній тріаді. Вивчення фіскальної соціології з позицій фіскальної антропології зумовлюється специфікою останньої як міжпредметної наукової дисципліни, яка вивчає людину і людське суспільство, закономірності їх розвитку і різноманіття форм фіскальних взаємовідносин на визначених історичних етапах розвитку.

Імре Лакатос у структурі парадигм будь-якої науки вбачав “жорстке ядро” – сукупність незмінних, стійких у будь-яких модифікаціях тверджень, що є базовими конструктами вирішення будь-яких економічних і соціальних задач суспільства. Таким незмінним атрибутом парадигми фіскальної науки є податок. Першопочатково, фіскальна антропологія досліджувала уявлення про людину як суспільну істоту, що складалася в різних так званих “примітивних суспільствах”, де фіскальні процеси перебували на різних етапах розвитку.

Фіскальна соціологія досліджує соціальні, економічні та політичні аспекти процесів оподаткування, намагаючись пояснити взаємовідносини між державою і суспільством у контексті оподаткування. Предметом

її дослідження є устрій і трансформація функцій держави та політичних структур у процесі фіскальних взаємодій. Крім того, піднімаються питання легітимності податкової держави і фінансування суспільних політичних структур громадянином-податкоплатником через призму соціальної справедливості в сфері скорочення нерівності доходів.

Вперше окреслення фіскальної соціології пов'язують з іменем Р. Голдшейда, який у 1917 році вказав на особливу важливість вивчення фіскальної історії для розуміння процесу формування держави [4].

Ще задовго до формування фіскальної соціології як науки середньовічний арабський мислитель Ібн Хальдун довів можливість функціонування держави тільки завдяки грошовим поступленням в казну, стверджуючи, що “податки і збори утворюють матерію держави”, що є можливим завдяки двом формам втручання: перша форма – це збільшення оподаткування шляхом введення різноманітних видів податків, “вигадування монархом нових видів податків”; друга форма – це пряме втручання держави в природну кон'юнктуру ринку, у внутрішню і зовнішню політику [1, с. 37]. Різні форми втручання призводять до негативних для держави наслідків. Так, надмірність оподаткування, “гніт і утиски” підданям, зменшення доходів, вбиває їх надію, пов'язану з торгівлею, зменшує поступлення в казну та призводить до деградації економіки [2, с. 89]. Таким чином, як стверджував Ібн Хальдун, держава гине, вона здійснює самогубство, бо знищує ту основу, завдяки якій і може сама існувати, тому аргументи на користь виваженого, обгрунтованого підходу до процесів оподаткування, незважаючи на свою багатовікову історію формування, є актуальними і в час демократичних та ринкових трансформацій України.

Безпосередньо до переліку наук соціологічного спрямування фіскальну соціологію ввів Й. Шумпетер, який визначив її як дисципліну, яка вивчає соціальні процеси пов'язані з оподаткуванням і державними фінансами [21, с. 100]. Послідовники Й. Шумпетера, усвідомивши доцільність розвитку фіскальної соціології, по-різному визначали її межі, зводячи її до дисципліни, яка вивчає:

- механізм впливу оподаткування і державних фінансів на широкий спектр політичних, культурних, історичних і інституціональних факторів, а також їх зворотній вплив на процеси оподаткування і державні фінанси [12, с. 164];

- нееконічні причини і наслідки впливу фіскальної політики держави на суспільство [15, с. 852];

- принципи управління державними фінансами і принципи перерозподілу податкового навантаження між різними верствами суспільства і учасниками фіскальних процесів [17, с. 3];

- вплив доходів і витрат держави на соціальну сферу суспільства [19, с. 76];

- соціологічний аналіз оподаткування і державних фінансів [16, с. 225].

Другий період розвитку фіскальної соціології відносять до 1970-1980-

х років і пов'язують з іменами таких дослідників, як Дж. О'Коннор, Ф. Блок, Д. Якобс і Дж. Кемпбелл. Першочергово, ці дослідники зосереджували свою увагу на дослідженні ролі оподаткування в формуванні держави, звертаючи увагу на історичні праформи податків, соціальні процеси, пов'язані зі збором данини і охоронною рентою, а також тих форм яких набували ці обов'язкові платежі. Специфіку фіскальної соціології щодо інших наук Дж. Кемпбелл вбачав в тому, що вона фокусується на складних соціальних взаємодіях в інституційному й історичному контекстах, які нерозривно пов'язують державу і суспільство, формуючи при цьому фіскальну політику держави і визначаючи її ефекти [12, с. 164]. Крім того, теоретиків цікавив процес трансформації епізодичних зборів данини та інших історичних форм оподаткування в цілком впорядковану податкову систему. На їхню думку, регулярне оподаткування не означало економічного підґрунтя формування держави, а було можливим лише при монополізації державою послуг на надання охорони та інших благ. Як приклад наводилась перша у світі загальнодержавна податкова система, яка виникла у Франції в XV столітті, і була пов'язана виключно з утриманням регулярної армії та витратами на війни. І лише в XVIII столітті податки стали платою не лише за зовнішню безпеку, але і за дотримання прав власності, особливо заможних членів суспільства в середині держави [22, с. 12].

Саме тому прихильники фіскальної антропології впродовж тривалого періоду часу приділяли особливу увагу дослідженню зв'язку між рівнем оподаткування і геополітичними конфліктами. Всі дослідники схилилися до думки, що під час війни держави стягують більші обсяги податків, і тому предметом їх дослідження стають причини (обставини) збільшення податкового навантаження. Цю закономірність як приклад наводить у своїй праці "Осягнення історії" А. Тойнбі стверджуючи, що "...підвищення кількості військових сил тягне за собою відповідне збільшення оподаткування і тим самим зниження рівня життя цивільного населення..." [6, с. 502]. Загалом, закономірності і механізми виникнення і розвитку конфліктів між учасниками фіскальних взаємодій, а також про принципи і технології попередження, запобігання та управління ними є предметом досліджень фіскальної конфліктології.

Підтвердження думки про те, що податки є еволюційною категорією, що зумовлює необхідність їх дослідження з позицій фіскальної антропології та конфліктології, можна знайти в книзі американського історика Е. Браунлі "Федеральні податки в Америці. Коротка історія" [3], де на основі аналізу процесів оподаткування в США, що цілком можливо застосувати і до інших країн світу, доведено наявність в історії американських податків чотирьох поворотних моментів: Громадянської війни, Першої світової війни, великої депресії і Другої світової війни. В усіх цих випадках уряди країни повинні були створювати принципи нові податкові режими.

Прихильники теорії суспільного вибору А. Пікок і Дж. Уайзман ствер-

джують, що політична еліта, представлена у вигляді виборчих органів і представників державної бюрократії, як правило, підвищує податкові ставки під час війни, оскільки в цей період громадяни стають більш толерантнішими щодо усвідомлення громадського обов'язку з утримання держави і фінансування військових витрат. Крім того, на їхню думку, після закінчення військових дій рівень толерантності до сприйняття високого рівня оподаткування залишається на високому рівні, тому в післявоєнний період податки не опускаються до довоєнного рівня. Як наслідок, на думку теоретиків, військові конфлікти збільшують рівень оподаткування [20, с. 17].

Фред Блок обґрунтовує наявність високих податків під час війни нездатністю представників великого капіталу відмовитися від інвестицій в економіку, яка переживає кризу через військові витрати [8, с. 230]

Друга половина ХХ століття ознаменувала собою активний розвиток розробок представників теорії раціонального вибору та прихильників інституціоналізму. І перші, і другі усвідомлювали особливий вплив, який здійснює структура держави на рівень оподаткування і на податкову систему. Політика, згідно з поглядами К. Вікселя, Дж. Б'юкенена і Г. Талока представляє собою кооперативну гру з позитивною сумою. Суспільство – це добровільне об'єднання індивідів з метою задоволення їх спільних, суспільних потреб. Ціною суспільних благ є податки, а оплата державних послуг – єдиний можливий вид використання податкових надходжень.

Інституціоналізм бере до уваги вплив трансакційних витрат при взаємодії учасників фіскальних процесів. Податки при такому підході характеризуються трансакційними витратами особливого виду. В обмін на сплату податків громадяни отримують від держави трансакційні блага – соціальні і суспільні блага, грошову систему, гарантії прав власності, особистої безпеки та ін. Це, своєю чергою, значно спрощує і здешевлює взаємодію учасників економічних процесів, що дозволяє державі мінімізувати їх трансакційні збитки.

Загалом, слід відмітити, що серед методологічних підходів, з позицій яких здійснюються дослідження з фіскальної соціології, лідируюча роль належить інституціоналізму, теорії раціонального вибору, теорії трансакційних витрат, теорії суспільного вибору та теорії обміну.

Відомий теоретик теорії добробуту А. Пігу, досліджуючи природу ефективного оподаткування, дотримувався філософського принципу обміну “податки – максимальна кількість благ отримувачам”, обґрунтовуючи це сприйняттям внаслідок співвідношення задоволення (satisfaction) і незадоволення (dissatisfaction), хоча ці два психічні стани не піддаються визначенню чи порівнянню [5, с. 18]. А. Пігу визнавав, що втручання держави є правомірним з метою підвищення достатку, однак воно повинно здійснюватись на основі принципів компенсації з врахуванням критерію справедливості, принципу рівності, та еквімаржинальності (рівності на межі).

Інший прихильник теорії суспільного добробуту В. Парето досліджу-

вав залежність між величиною доходу і кількістю отримуваних його осіб. Соціологічні дослідження в роботах Парето, ґрунтуються на постулатах раціональності поведінки індивідів, тому, на думку вченого, необхідно більш доскіпливо вивчати природу поведінки індивіда-платника податків. Парето усвідомлював, що це неможливо здійснювати в межах економіки як науки, оскільки вона вивчає лише “логічну” або раціональну поведінку, а заповнити цю односторонність економічної теорії, на думку вченого, повинна інша наука. Тому він ділив всі людські дії на дві нерівні категорії – більш рідко наявні “логічні дії” і ті, що представляють більшість, “дії нелогічні”. Сфера перших обмежується достатньо вузьким колом, а різниця між двома категоріями людських вчинків лежить у відносинах між їх цілями і засобами, де кожен вчинок має визначену межу. Логічні дії ґрунтуються на роздумах, нелогічні – на почуттях (*sentimenti*), інстинктах, смаках, тобто ірраціональних проявах. Однак людям невластиво зізнаватися в нелогічності своїх вчинків, тому вони намагаються пояснити, “логізувати” (термін Парето) свої дії, які часто суперечать прийнятим в суспільстві нормам, звичаям та положенням законодавства, виступаючи проявом девіантної поведінки.

Найбільший розвиток психологічний напрям фіскальної соціології отримав наприкінці 50-х років ХХ ст. і був ознаменований низкою робіт німецьких теоретиків, зокрема: в 1927 році вийшла в світ робота О. Файта “Основи податкової моралі”, в 1951 та 1960 роках опубліковано книги Г. Шмольдерса “Фінансова психологія” та “Ірраціональність в суспільному фінансовому господарстві”. Саме Г. Шмольдерсом була звернена увага на певні закономірності у сприйнятті, податковому мисленні та податковій етиці платників, що дозволило розглядати питання сплати податків в економічних, правових, етичних, суспільно-політичних, соціально-психологічних аспектах. Дослідником було розроблено особистісні моделі поведінки платників, що перебувають у певних ситуаціях, формування яких дало змогу вивчити можливості створення оптимальної структури системи оподаткування. Особливий інтерес дослідника зумовлювало вивчення фінансової психології громадян у країнах-учасницях європейської інтеграції з метою розробки стратегії податкової гармонізації. Такий науковий пошук був продовжений в роботах К. Хансмеєра, К. Макшайдта, Г. Вісведе, А. Левіса, В. Фелдхофена, Г. Вернеріда та інших. Предметом особливо детального аналізу стали такі поняття, як “податковий тягар”, “податковий менталітет”, “податкова психологія”, “податкова мораль” та чимало інших.

Ще одним предметом дослідження теоретиків фіскальної соціології з середини 60-х років ХХ століття стали причини настання, умови розгортання та способи подолання фіскальних криз. Термін “фіскальна криза” ввів у 1973 році Дж. О’Коннор, на думку якого, фіскальна криза виникає в результаті не просто диспропорції витрат і доходів держави, а безпосередньо полягає в конфлікті між принципами функціонування ринкової економіки і основами демократичного управління, що здійснюється в контексті

досягнення держави добробуту. У своєму творі “Фіскальна криза держави [18, с. 14]” (1973) Дж. О’Коннор висловив думку, що фіскальні кризи можуть бути викликані зростанням низки вимог або ж дійсним скороченням державних доходів.

Р. Хікс у книзі “Криза і Левіафан” [13, с. 45; 14, с. 25] довів, що декілька постійно використовуваних індексів “розміру держави” говорять про наявність у ХХ столітті певного “інерційного феномену”, який полягає в обґрунтуванні серйозного збільшення розміру держави після кожної серйозної кризи. Після завершення кризи розміри дещо зменшувались, проте не до докризового стану і не до того рівня, який був би досягнутий, якби докризові темпи росту “розміру” держави збереглися, а не були б змінені подіями, що мали місце під час кризи.

Тематика дослідження фіскальних криз проте посткомуністичних країн Східної Європи [10, с. 27; 9, с. 50; 23, с. 527] стала предметом аналізу західних науковців на початку 1990-х років, що зумовлювалось розпадом Радянського Союзу і крахом комунізму. Особливу роль при цьому теоретиками відводиться аналізу соціальних процесів, пов’язаних із формами прибуткового оподаткування населення, оскільки саме ця форма оподаткування використовувалась всіма урядами трансформаційних країн у період боротьби з фіскальними кризами. При цьому тематика дослідження, присвяченого прибутковому оподаткуванню, включала в себе аналіз соціальних наслідків зміни ставки податку на доходи фізичних осіб, вплив оподаткування доходів на різні соціальні групи та дослідження суспільної думки щодо прибуткового оподаткування.

Висновки. Підсумовуючи вищеозначене, слід відмітити, що оскільки фіскальні технології належать до розряду соціально-економічних, очевидно, що вони виходять далеко поза межі господарсько-економічного життя як окремої людини, платника податків, так і суспільства загалом, істотно впливаючи на політико-правову, культурну та соціальну сферу, сімейне та й загалом громадянське благополуччя, тому необхідність подальшого вивчення парадигм фіскальної соціології є беззаперечним.

Література:

1. Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів). – Львів: Камінь, 2000. – С. 37.
2. Игнатенко А. А. Ибн-Хальдун. – М. : Мысль, 1980. – С. 89.
3. История американских налогов. – http://www.kontinent.org/article_rus.
4. Новикова Е. Г. Фискальная социология: обзор западных исследований налогообложения и ресурсов интернет. Экономическая социология. 2005. – Том 6. – № 1 // Электронный ресурс: www.ecsoc.msses.ru.
5. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. – М. : “Прогресс”, 1968.

6. Тойнби А. Дж. Постижение истории: Пер. с англ. / Сост. Огурцов А. П.; Вступ. ст. Уколовой В. И.; Закл. ст. Рашковского Е. Б.– М.: Прогресс, 1991. – С. 502.
7. Block F. The Fiscal Crisis of the Capitalist State // *Annual Review of Sociology*, 1981. – Vol. 7. P. 1–27.
8. Block F. Beyond Relative Autonomy: State Managers as Historical Subjects // *The Socialist Register* / Ed. by R. Milliband, J. Saville. – London: Merlin, 1980. – P. 227-240.
9. Campbell J.L. An Institutional Analysis of Fiscal Reform in Postcommunist Europe // *Theory and Society*. – 1996. – Vol. 25. – No. 1. – P. 45–84.
10. Campbell J.L. The Fiscal Crisis of Post-Communist States. In Jerzy Hausner and Grzegorz Mosur, *Transformation Processes in Eastern Europe*. – Warsaw: Polish Academy of Sciences, 1993.
11. Campbell J.L. The state and Fiscal Sociology // *Annual Review of Sociology*. 1993. – Vol. 19. – P. 163.
12. Campbell J.L. The State and Fiscal Sociology. – P. 164.
13. Higgs R. Crisis, Bigger Government, and Ideological Change Two Hypotheses on the Ratchet Phenomenon // *Explorations in Economic History*. – 1985. – January 1.
14. Higgs, R. *Crisis and Leviathan: Critical Episodes in the Growth of American Government*. – New York : Oxford University Press, 1987.
15. Jacobs D. Corporate Economic Power and the State: A Longitudinal Assessment of Two Explanations // *American Journal of Sociology*. – 1988. – Vol. 93. – P. 852-881.
16. Mann F.K. The Sociology of Taxation // *Review of Politics*. 1943. – Vol. 5. – P. 225-235.
17. O'Connor J. *The Fiscal Crisis of the State*. – New York: St. Martin's Press, 1973. – P. 3.
18. O'Connor, James. *Fiscal Crisis of the State*. – New York: St. Martin's, 1973.
19. Padgett J.F. Hierarchy and Ecological Control in Federal Budgetary Decision Making // *American Journal of Sociology*. – 1981. – Vol. 87. – P. 76.
20. Peacock A.T., Wiseman J. *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*. – Princeton: Princeton University Press, 1961.
21. Schumpeter J.A. *The Economics and Sociology of Capitalism* / Ed. by R. Swedberg. – Princeton: Princeton University Press, 1991. – P. 100.
22. Tilly. C. (ed.) *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1975.
23. Walder A.G. Property Rights and Stratification in Socialist Redistribute Economy // *American Sociological Review*. 1992. – Vol. 57. – P. 524-539.
24. Webber C., Wildavsky A. *A History of Taxation and Expenditure in the Western World*. – New York : Simon & Schuster, 1986.